

ЗМІСТ

Кілька упровідних зауваг.....	6
Югурта, Мурашиний король	23
«Сердечний друг дітей і молоді»	38
Причинки до біографії письменника.....	46
«Кобзар на мотоциклі»	61
Обриси невідчитаного материка.....	77
«Папаша» «Червоного Ренесансу»	82
До історії однієї повісті	107
«Робочої України живе в мені душа...»	115
Нарис життя і творчості.....	133
Контекст для легенди	146
«Шукаю я слова простого...»	165
Штрихи до портрета	178
Відлуння	204
<i>Вересневе повернення Свідзінського</i>	204
<i>Простір для інтерпретації</i>	210
<i>Апокрифічна історія української літератури</i>	215
Капелюш і таємниці Юліяна Шпола	224
На нові береги	226
Фотододатки	236

***

Дорогий читачу, пропонована книга — збірка нарисів, різних за своїм звучанням і обсягом, написаних у різний час та з різних нагод, але об'єднаних спільним патосом знайомства з хоч і відомими, проте малознаними сторінками історії нашої літератури.

Запрошуючи перегорнути їх у цьому виданні, уже другому¹ (третьому²), доповненому й переробленому³, я свідомий неповноти та шкідливості представлення своїх героїв — неординарних постатей, чия діяльність спричинила творче буяння в красному письменстві хронологічно короткого й водночас напрочуд яскравого періоду.

Але, поза тим, щиро сподіваюсь, що ці непретензійні образки й етюди не лише стануть у пригоді студентам гуманітарних спеціальностей та будуть поживним матеріалом для зацікавлених, а й сприятимуть подальшим дослідженням і відкриттю нових граней доби «Червоного Ренесансу», «Розстріляного Відродження», «буремних двадцятих».

Ростислав Мельників

---

¹ Уперше книжка вийшла в харківському видавництві «Майдан» у 2013 році.

² У 2014 році її знову надрукували на замовлення Харківської міської ради.

³ Автор із вдячністю зазначає, що підготовка другого видання книжки нарисів «Літературні 1920-ті. Постаті» здійснена в рамках реалізації його проекту «The slogan "Get away from Moscow!" and the literary Kharkiv of 1921–2021» на програмі IU-Ukraine Nonresidential Scholar at Indiana University (Університет Індіани, Блаумінгтон, США).

КІЛЬКА УПРОВІДНИХ ЗАУВАГ

Слобідський край на мапі України, і зокрема літературній, — особливий. І хоч відлік офіційної історії побутування Слобожанщини не відбігає від хронологічних рамок Визвольної війни та Руїни, приналежність до тисячолітньої традиції завжди відчувалася харківцями напрочуд органічно.

Описуючи слобідські полки, Григорій Квітка-Основ'яненко зауважував, що «земля, составляющая ныне Харьковскую губернию, в прежние времена принадлежала к Великому Княжеству Киевскому и служила древними границами Южной России от половцев, казар и печенегов. Без всякого сомнения, она была населена уже в первые века по р[ождении] Х[риста], если не ранее. Доказательством сему: 1) старинные безыменные городища, рассеянные во многих местах (валы некоторых из них поросли огромнейшими дубами); 2) монеты с изображением кесарей первых веков, нередко во множестве находимые в земле»¹.

З огляду на подальші бурхливі історичні події, що розгорталися на наших теренах, можемо лишень здогадуватися про існування літературних творів тих часів. Але водночас маємо надзвичайно плідне підґрунтя для творення численних містифікацій і формування нових науково-харизматичних національних міфів. Нібито віднайдена під Великим Бурлуком так звана «Велесова книга» — яскравий тому приклад.

Новий час і певним чином пов'язані поміж собою перші європейські буржуазні революції, громадянська війна в Речі Посполитій та заохочена Московією колонізація Дикого поля відкривали перед посталою Слобідською Україною досить чіткі перспективи економічного добробуту й по-

---

¹ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О слободских полках / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: У 7-ми т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. — К., 1981. — Т. 7. — С. 30.

літичної стабільності. Але сам процес становлення був далеко не безболісний, адже йшлося не лише про географічний перетин, а передусім про зіткнення як мінімум трьох різних економічно-політичних і суспільно-культурних традицій: української, татарської та московської.

У нарисі «Українці» 1841 року згадуваний Квітка-Основ'яненко писав: «Народы, населившие нынешнюю Харьковскую губернию, большею частью были украинцы и имели с малороссиянами один язык и одни обычаи, но со времени своего здесь поселения значительно отклонились от них до заметной разности...»¹. Утім, при всій складності ситуації усвідомлення себе «черкасами», людьми з «черкаською обикністю», не полишало вільних слобожан, попри різне етнічне походження та підданство предків, що, віддамо належне, не можна було сказати про «служилий», «зсильний» та «каторжний» люд.

Характеризуючи земляків, Григорій Федорович наголошував, що «поселянин прежде всякого ремесла старается обучить сыновей грамоте и потом уже избирает для каждого промыслы, по склонностям; достаточнейший же из обывателей почитал бы себе за стыд, если бы из сыновей его не было ни одного грамотного. От сих-то причин и самый язык здесь гораздо очищеннее малороссийского... Украинец любит музыку и имеет к ней способность... Есть также имеющиеся способности к художествам...»². Тож і не дивно, що за власної ініціативи поселенців та на їхній кошт уже на початку XVIII століття Слобожанщина вкривається досить густою мережею шкіл.

Шкільна освіта й традиційні під ту пору навчальні курси мали неабиякий вплив і на розвиток та вираження природних схильностей слобожан, не без гордоців підмічених Квіткою, а такий ментальний вияв усної народної творчості, як пісня, став найяскравішим прикладом цього плідного синтезу. Саме усне побутування художнього слова характеризувало літературу того часу в нашому краї. Певно, економічні та політичні умови не були сприятливими для розвитку книгодрукування,

¹ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Украинцы / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. // Там само. — С. 84.

² Там само. — С. 84–85.

лірика ж — цілком самодостатній жанр. Можливо, що тільки висока посада полкового писаря не дозволила зітертися на скрижальях історії імені одного з численних віршувальників цієї доби Семена Климовського, чия пісня «Їхав козак за Дунай» уже на початку ХІХ століття звучала майже всіма європейськими мовами, а стіни Курязької обителі зберегли ім'я й рукопис 1699 року свого архимандрита Онуфрія, першого знаного поета Слобідського краю, котрий розмірковував про лад Божий.

Набожність і лицарство проступають головними чеснотами харківського полковника Федора Донця-Захаржевського та його роду в панегірику «Багатий сад», складеному польською мовою відомим уже на той час поетом Іваном Орновським та видрукуваному в Києво-Печерській лаврі 1705 року. Проте вихід книги був радше приємним винятком тодішнього літературного життя Слобожанщини, та й, зрештою, невідомо, чи сам автор прожив хоч день у краї, що, за його висловом, «од вольності» був названий.

З 1726 року центром літературного життя стає колегіум, заснований у Харкові Єпифанієм Тихорським, єпископом Білгородським та Обоянським. Поетичне натхнення професорів і студентів перетворювало передбачені навчальними програмами вправи з віршування у справжні перлини української книжної поезії доби бароко, а також засвідчували й небезпечні тенденції розчинення національної самобутності на потребу загальноімперських смаків. Серед авторів цього кола — Ілля Филипович, Стефан Вігинський, Василь Двигубський¹.

З-поміж навчителів колегіуму осібно постає життя і творчість Григорія Сковороди. Викладаючи з перервами впродовж 1759–1769 років у Харкові, останні двадцять п'ять років свого життя він провів у мандрах шляхами нашого краю. Високе небо, слобідський ландшафт, Біблія, флейта й люлька були незмінними супутниками мандрованого любомудра, котрий Божим промыслом і натхненням постав у центрі української духовної історії.

Пам'ять про Сковороду, як і численні списки його творів передавалися з покоління в покоління слобожан. Не випадково, що вже зусиллями

¹ Див. докладніше: Барокова поезія Слобожанщини / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Л. Ушкалова. — Х.: Акта, 2002.

його учнів і родин найближчих приятелів Харків перетворюється на університетське місто, тим самим відкриваючи вже нову сторінку історії українського письменства.

Статут університету передбачав друкарню й власну цензуру для всіх творів, що видаються ним та в окрузі (правда, подібна ситуація зберігалася лишень до 1826 року, коли цензори стали підпорядкованими поліційному відомству), а ректор Іван Рижський був людиною не байдужою до красного письменства, досить промовисті назви його праць — «Вступ у коло словесності» (1806) та «Наука віршування» (1811). До того ж, зауважмо, щедре фінансування навчального закладу місцевими меценатами-сковородинцями дозволило сформувати професорсько-викладацький склад із першокласних спеціалістів Європи, у тому числі й гуманітаріїв. Така сприятлива атмосфера позитивно позначилася на загальному стані літературного процесу Слобожанщини.

Новітні віяння європейської філософсько-естетичної думки, і зокрема німецької, адже понад третину викладачів університету від початку складала саме вихідці з німецьких земель, — вчення Йогана Готфріда Гердера, Йогана Готліба Фіхте, Йогана Фрідріха Шіллера та інших німецьких романтиків на чолі з лідером романтичного руху «Буря та натиск» Йоганом Вольфгангом Гете, котрий 1827 року обирається почесним членом Ради Харківського університету, — схиляють харківців до теоретичного обґрунтування й унормування на основі української народної — єдиної літературної мови, на противагу як мінімум п'яти, що ними послуговувалося письменство попередньої доби.

А сама українська народна мова оприявилася в друкованому слові 1816 року в поемі «Заснування Харкова» на сторінках першого числа літературного журналу «Харьковскій демокрит», яку написав видавець і на той час ще студент університету Василь Маслович. Уже в наступних числах часопису українською друкувалися не лише діалоги чи текстові вкраплення, а й окремі твори.

Місцевий патріотизм, обстоювання повноправності своєї «черкаської обикності» та віра у власні творчі можливості — чи не найприкметніша ознака творчості письменників, що гуртувалися довкола університету.

Осереддя літературного кола складали Євграф Філомафітський, Орест Сомов, Розумник Гонорський, Петро Гулак-Артемівський, Павло Куницький, а також дещо старші: професор красномовства, поезії та слов'янських мов Іван Срезневський, до того ж — відомий поет-класицист і перекладач, та батько нової української прози Григорій Квітка-Основ'яненко.

Їхніми зусиллями в Харкові з'являються й інші журнали. Так, одночасно з «Харьковским демокритом» почав виходити «Украинский вестник», видання якого продовжувалося чотири роки (1816–1819), а з 1823 по 1825 рік — «Украинский журнал», що засвідчило присутнє поживлення літературного процесу Слобідського краю.

Рік 1826-й в історії літератури особливий. Саме цього року студентами університету стають Ізмаїл Срезневський, син професора Івана Срезневського, та його давні товариші ще з приватного пансіону Коваленка — Опанас Шпигоцький, Іван Росковшенко, брати Орест і Федір Євецькі. Творчість їхнього дружнього гуртка, до якого вже пізніше долучаються Олександр Хиждеу, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Іван Петров, Іван Бецький, Левко Боровиковський, Олександр Корсун, Михайло Петренко, Порфирій Кореницький, Степан Писаревський та його діти Петро й Марта, Степан Александров, Яків Щоголів, — окреслюється класичними текстами Харківської школи романтиків.

Діяльність цього кола на теренах художнього слова справила неабиякий вплив на Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша та й загалом на становлення нової і новітньої української літератури, а в сусідній польській спричинила появу «української школи» в поезії.

Ідеологія та естетика романтизму виявилася досить близькою національному світовідчуттю слобідської та й усієї української молоді з її закоханістю в козацьке минуле й прагненням до змін, згадаймо хоча б роль у декабристському русі саме вихідців з України і нащадків козацько-старшинських родів, а також їхні програмові постулати про Росію як федерацію держав із власними парламентами, зокрема й Чорноморської з центром у Києві та Української зі столицею в Харкові. Після поразки повстання саме література мислилася об'єктом націєтворчих прагнень суспільства. Як згадував пізніше про ті часи в «Автобіографії» Микола

Костомаров: «В это время я сблизился с целым кружком молодых людей, так же как и я, преданных идее возрождения малорусского языка и литературы»¹.

У 1831 році в Харкові виходить перший в Україні альманах і таки з відповідною назвою — «Украинский альманах», що, окрім наукових і критичних статей, містив авторські вірші й балади романтиків, а також першоснови їхньої творчості — народні пісні та думи. Цікавими й показовими тут видаються зізнання того ж Миколи Костомарова, до речі, чужинця за вихованням: «Меня поразила и увлекла неподдельная прелесть малорусской народной поэзии; я никак не подозревал, чтобы такое изящество, такая глубина и свежесть чувства были в произведениях народа, столько близкого ко мне и о котором я, как увидел, ничего не знал»².

Як зауважує Микола Зеров, пишучи про харківське коло: «В ті роки, коли Срезневський проходив університетську науку, заінтересовання народною піснею та українською старовиною було досить поважне. На провінції ще трималася старосвітчина, ще держалася кобзарська дума і пісня; серед людей старшого віку ходили по руках козацькі літописи, Скворода, «Історія Русов». Починалося наукове зацікавлення народною творчістю»³. Фольклор розглядався письменниками як скарбниця народної мови, а своє програмове завдання вони вбачали в збереженні, обробці й шліфуванні цього свідчення духовної краси нації.

Уже наступне видання харківських романтиків «Утренняя звезда» засвідчило присутній поступ у цьому напрямку. Другий том альманаху, що вийшов на початку 1834 року, став власне першою україномовною книжкою в Харкові. Того ж року виходять «Малоросійські повісті...» Грицька Основ'яненка, а невдовзі й інші авторські книжки, зокрема «Сава Чалий», «Українські балади», «Вітка» Ієремії Галки (М. Костомарова), «Думки і пісні та ще дещо» Амвросія Могили (А. Метлинського),

¹ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. 2-е изд. / Н. И. Костомаров. — К., 1990. — С. 453.

² Там само. — С. 447.

³ Зеров М. Українське письменство ХІХ ст. / М. Зеров. // Зеров М. Твори: У 2-х т. / М. Зеров. — К., 1990. — Т. 2. — С. 73.